

**GEOSIYOSIY JARAYONLARDA O'RTA OSIYODA BUYUK BRITANIYA VA ROSSIYA  
MANFAATLARI DOIRASINING TO'QNASHUVI VA UNING ASOSIY SABABLARI.**

**Sattorov Firdavs Ulug'bek o'g'li**

*Denov tadbirkorlik va pedagogika institute Tarix fakulteti talabasi*

*Tel: +998919058632*

*e-pochta [sattorovfirdavs1601@gmail.com](mailto:sattorovfirdavs1601@gmail.com)*

**Abdiyeva Odina Xolnazar qizi**

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix fakulteti talabasi*

*Tel: +998907217539*

*e-pochta [abdiyevaodina2000@gmail.com](mailto:abdiyevaodina2000@gmail.com)*

**Rahimjonov Jamshidbek Fayzullojon o'g'li**

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix yo'nalishi talabasi*

*Tel: +998934988887*

*e-pochta [jamshidbek.rahimjonov01@gmail.com](mailto:jamshidbek.rahimjonov01@gmail.com)*

**Annotatsiya:** *Ushbu maqolada Rossiya va Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyo uchun raqobati, mustamlakachi davlatlarning o'z taraqqiyotining yuksak darajada ko'tarilishi, xonliklarning parchalanishi, Rossiya va Britaniya tomonidan ekspeditsiyalarning uyushtirilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

**Kalit so'zlar:** *Buyuk Britaniya, Rossiya, O'rta Osiyo, U.Murkford, A.Byorns, Afg'oniston, Qo'qon, Xiva, Nikolay I.*

**Аннотация:** *В данной статье приведены сведения о конкуренции России и Великобритании за Среднюю Азию, подъеме колониальных стран в своем развитии, распаде ханств, организации экспедиций Россией и Британией.*

**Ключевые слова:** *Великобритания, Россия, Средняя Азия, У. Меркфорд, А. Бернс, Афганистан, Кокан, Хива, Николай I.*

**Annotation:** *This article provides information about the competition of Russia and Great Britain for Central Asia, the rise of the colonial countries in their development, the disintegration of the khanates, and the organization of expeditions by Russia and Britain.*

**Keywords:** *Great Britain, Russia, Central Asia, W. Murkford, A. Burns, Afghanistan, Kokan, Khiva, Nicholas I.*

XIX asrning birinchi yarmida Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari o'rtasida Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari hududlari uchun raqobatchilik kuchayib, keskinlashib ketdi. Bu paytda jahonning yetakchi mustamlakachi davlatlari o'z taraqqiyotining yuksak darajasiga erishdilar. Ularda sanoat

to'natarishi amalga oshirildi. Sanoat zamonaviy fan - texnika yutuqlari asosida qayta jihozlandi. Tovar ishlab chiqarish keskin o'sib bordi. Kuchli dengiz flotlari tashkil etildi. Va shunga mos ravishda armiya ham zamonaviy qurol-yarog' bilan ta'minlandi. Ma'lumki rus imperatorlari Rossiyani ayni damda janubdagi iliq dengiz sohillariga olib chiqishga harakat qilishar edi. Bu esa ingliz manfaatlariga zid edi. Buyuk Britaniya nafaqat Markaziy Osiyoni qo'ldan ketishidan havfsirar edi. Ayni damda ingliz Hindistoni ham havf ostida qolishi hech gap emas edi. Raqobatchilikning kuchayishiga quyidagilar sabab bo'ldi: Buyuk Britaniya va Rossiyaning O'rta Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega bo'lish yo'lidagi urinishlari; o'z mollarini sotish va undan mo'may daromad olish uchun o'rta Osiyo bozorlarini egallash istagi; O'rta Osiyoning boy xomashyo manbalariga ega bo'lishga intilishlari. Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining to'qnashuviga olib keldi<sup>71</sup>.

Yuqorida qayd etilgan ushbu —Katta o'yin da dunyoning qolgan yetakchi davlatlari nega faol ishtirok etishmadi yoki bo'lmasa ular nega jim turishdi degan savol paydo bo'lishi mumkin. Gap shundaki bu paytda xonliklar faqatgina ingliz mustamlakalari va rus yerlariga tutash bo'lishgani uchun uchinchi ishtirokchining (Fransiya bo'ladimi, Germaniya bo'ladimi) kirib kelishining imkoni yo'q edi. Hindistonda mustahkam o'rnashib olgan ingliz mustamlakachilari o'zlari tuzgan Ost - Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi vositachiligida O'rta Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning O'zbek xonliklaridagi ta'sirini yo'qqa chiqarish hamda xonliklarni o'z ta'sir doirasiga olishdan iborat edi. Buyuk Britaniya hukmron doiralari xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bog'lab turgan yo'llarni aniqlash, xonlar bilan aloqa o'rnatish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi. Ekspeditsiyalar zimmasiga, ayni paytda, mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa o'rnatish vazifasi ham yuklatilar edi. Ingliz ekspeditsiyalaridan biri U.Murkford boshchiligida uyushtirildi.

Murkford ekspeditsiyasi 1825 - yil fevral oyida Buxoroga yetib keldi<sup>72</sup>. Manbalarda qayd etilishicha, ekspeditsiya tarkibida 70 ta kishi bo'lib, ular olib kelgan 80 sandiq turli xil mollar Buxoro qushbegisiga ko'rsatilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama o'rganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq bo'lgan edi. Murkford ekspeditsiyasidan xabar topgan Rossiya hukmron doiralari tashvishga tushdilar. Natijada Rossiya hukumati Buxoro amiri Haydarga inglizlarning Buxorodagi xatti - harakatidan noroziligini bildiradi. Rossiya hukmron

<sup>71</sup> Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B Geosiyosat asoslari, Toshkent, 2016. 104 b.

<sup>72</sup> Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B Geosiyosat asoslari, Toshkent, 2016. 104-105 b.

doiralarda borgan sari O'rta Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. 1826 - yilda Rossiya hukumati polkovnik F. Berg boshchiligida Ustyurtga ekspeditsiya yuborib, O'rta Osiyoga boradigan yo'llarni yanada aniqroq belgilab oldi. 1831-yilda inglizlar O'rta Osiyoga ikkinchi marta elchi yubordilar<sup>73</sup>. Elchilarga ingliz armiyasi leytenanti Aleksandr Byorns boshchilik qildi. Ingliz ekspeditsiyasi vakillari odatda savdogarlar sifatida kirib kelishadi. A. Byorns 1832 - yilda Buxoroga kirib keldi. U o'zini arman savdogari deb tanitdi. Qo'lida hind va afg'on savdogarlarining tavsiyanomalari bo'lgan bu «tadbirkon» Buxoro xonligi qushbegisi bilan aloqa bog'lay oldi. Buyuk Britaniya hukumati Hindiston bilan O'rta Osiyo o'rtasida savdo aloqalarining kengayishiga o'zining xonliklardagi ta'sirini qaror toptirishning asosiy yo'li deb qarar edi. Shuning uchun ham Buyuk Britaniya hind savdogarlariga xonliklar bilan savdo - sotiq aloqalarini yo'lga qo'yishlarida katta yordam ko'rsatdi. Xususan, hind savdogarlariga qarz hamda ingliz mollari berib turildi. Bu mollar o'rta Osiyoda Rossiya mollari narxidan arzonga sotilar edi.

Ma'lumki sanoat ishlab chiqarishining yuksalishi natijasida Buyuk Britaniya tarixida ilk bor 1825 yilda ortiqcha ishlab chiqarish krizisi sodir bo'lgan edi. Sotilmay qolgan mollarni arzon narxlarda hind orqali tashish boshlandi<sup>74</sup>. Aleksandr Byorns mamlakat hududida katta razvedka ma'lumotlari ham to'play oldi. Bu elchilik missiyasi O'rta Osiyoda ingliz savdosining rivajlanishiga yordam berdi. 1839 - yili Buyuk Britaniya Afg'onistonga qarshi harbiy harakatlar boshlaganida Rossiya - Buyuk Britaniya munosabatlari yanada keskinlashgan. Agar Afg'oniston bosib olingudek bo'lsa, navbat O'rta Osiyoga kelishi mumkin edi. 1839 - yili Hirotda o'z qarorgohini vujudga keltirgan ingliz razvedkasining ayg'oqchilari O'rta Osiyo xonliklariga yuborilib turildi. Xususan, ingliz razvedkasi vakillaridan kapitanlar Jeyms Abbot, Charlz Stoddart, Konolli, Richard Shekspirlar Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklariga kelib harbiy, siyosiy, iqtisodiy masalalarda ma'lumotlar to'plab, o'z rahbarlariga yetkazardi. Inglizlarning O'rta Osiyodagi harakatlaridan tashvishga tushib qolgan Rossiya 1839 - yili Xiva xonligiga qarshi birinchi harbiy yurishni boshladi. Bu yurishga Orenbug gubernatori V. A. Perovskiy rahbarlik qilgan edi<sup>75</sup>. Biroq urush qatnashchilarining o'zini sovuqqa oldirishi, oziq - ovqat, yem - xashakning tugab borishi oqibatida orqaga qaytadi. Bu yurish muvaffaqiyatsizlikka uchradi. O'rta Osiyo xonliklari va Rossiya munosa - batlarining

<sup>73</sup> Osha joyda. 104 b.

<sup>74</sup> Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B Geosiyosat asoslari, Toshkent, 2016. 105-106 b.

<sup>75</sup> Osha joyda. 106 b.

keskinlashuviga podsho Rossiyasining o'rta Osiyoda o'z ta'sirini mustahkamlash yo'lidagi harakatlari sabab bo'ldi.

Xususan, 1847 - yilda Rossiya, xonliklarga olib boradigan yo'lda ikkita istehkom qurdi. Ularning biri – Aralsk shahri yaqinida barpo etilgan (Sirdaryo o'zani yaqinida) Raim istehkomi, ikkinchisi Yettisuv Olatog'idagi Kopal istehkomi edi. Bu istehkomlar Rossiya olib borgan siyosatda harbiy yo'l bilan O'rta Osiyoni ishg'ol etish tomon burilish ro'y berganligining yaqqol isbotidir. Bu hol O'rta Osiyo xonliklarini tashvishga solib qo'ydi. Shuning uchun ham Xiva xoni Orenburgga o'z vakillarini yubordi. Xon o'z maktubida yaxshi qo'shnicilik o'rnatish hamda do'stona yashash istagini bildirgan hamda Raim istehkomini buzib tashlashni iltimos qilgan edi. Xiva elchilari 1847 - yilda Peterburgda podsho qabulida bo'lgan bo'lsalarda, ko'zlangan maqsadga erisha olmadilar<sup>76</sup>. Piterburg hukmron doiralari qal'a garnizoni elchilik va savdo karvonlarini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etishini aytishadi. Xiva xonligining qurol kuchi bilan istehkomni yo'q qilish yo'lidagi urinishlari natija bermadi. Chunki, rus garnizoni yaxshi qurollangan edi. Bu paytda Qo'qon – Rossiya munosabatlari ham keskinlashgan edi. Qo'qon xoni Xudoyorxon ham yangi istehkomlar qurilganligidan tashvishga tushib qolgan edi. Natijada, Xudoyorxon Rossiyaga elchi yuboradi. Podsho nomiga yo'llangan maktubda Xudoyorxon Nikolay I ga Qo'qon xonligida jamoat tartibi tiklanganligini, savdo yo'llari yaxshi qo'riqlanayotganligini, rus savdogarlari uchun hech qanday xavf - xatar yo'qligini bildirgan. Ayni paytda, Raim istehkomi qurilganligidan norozi ekanligini ma'lum qilgan. Nikolay I o'z javob maktubida Qo'qonda tartib o'rnatilganligidan mamnun ekanligini bildirgann, biroq Raim istehkomi buzilmasligini tasdiqlagan edi. Podsho o'z fikrini Raim istehkomining avvalo Rossiya hududida qurilganligi bilan, ikkinchidan esa, bu istehkom u qurilgan hududda tartib va tinchlikni, savdo karvonlari osoyishtaligini ta'minlashga xizmat qilayotganligi bilan «asoslagan» edi. Tez orada Qo'qon qa'lasi bo'lgan Oqmasjidni Rossiya bosib olishni mo'ljallayotgani ma'lum bo'lgach, Rossiya – Qo'qon munosabatlari yanada keskinlashdi. Yuqorida qayd etilganlar ertami - kechmi Rossiyaning o'rta Osiyo xonliklariga qarshi bosqinchilik yurishi boshlashi muqarrar ekanligini ko'rsatar edi.

Xulosa XIX asr oxiriga kelib jahonning yetakchi lider mustamlakachi davlatlari dunyoni bosib olishni yakunlashdi. Asosiy yirik mustamlakalar Buyuk Britaniya, Rossiya, Fransiya qo'lida to'plandi. Buyuk Britaniya esa Rossiyaning O'rta Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan bo'ladi.

<sup>76</sup> Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B Geosiyosat asoslari, Toshkent, 2016. 107 b.

Afg'oniston esa Buyuk Britaniya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari o'rtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida e'tirof etiladi. O'rta Osiyo xonliklari endilikda yakkalanib qolib, ularni faqat o'zaro ittifoqlarigina saqlab qolishi mumkin edi. Afsuski, ularning o'rtasidagi o'zaro ziddiyat shu darajada kuchli ediki, hatto tashqi hujum xavfi ham ularni birlashtira olmadi. Oqibati yomon bo'ldi. Xonliklar Rossiya istilosi qurboni bo'lishiga yo'l ochildi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. S.S.Safoev, Markaziy Osiyodagi geosiyosat, Toshkent, 2005 yil.
2. Назиров, Б. С. (2021). СУРХОҲДАРЁ ВИЛОЯТИДА ИЛК ОТ СПОРТИ КЛУБЛАРИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(11).
3. Hasanov A, Geosiyosat, Toshkent, 2016. 20-25.
4. Sattorov F, "Buyuk ipak yo'li – muloqot va hamkorlik yo'li", MEJDUNARODNIY NAUCHNO – OBRAZOVATELNIY SENTROM 2022 y.
5. Safarovich, N. B. (2022). Distribution of Modern Sports in Central Asia in Colonial Conditions (Late XIX and Early XX Centuries) Spread of Modern Sports in Middle Asia Under Colonial Conditions (End of the XIX Century-Beginning of the XX Century). CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(12), 21-29.
6. Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B Geosiyosat asoslari, Toshkent, 2016. 100-108 b.
7. Мамараджабов, Б. (2023). САУДИЯ АРАБИСТОНИДАГИ ЎЗБЕК МУҲОЖИРЛАРИ ТАРИХИ: МУВАФФАҚИЯТЛИ АССИМИЛЯЦИЯ ВА ЙЎҚОТИЛГАН МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИК. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(S/6).
8. Mamarajabov, B. N. O. L. (2021). SAUDIYA ARABISTONDAGI OZBEK (TURKISTONLIK) LARGA DOIR TARIXIY JARAYONLAR. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 895-900.
9. Sattorov F, "Anushteginiylar sulolasi davrida Xorazmda davlatchilik jarayonlarining yuksak bosqichlarga ko'tarilishi", Science and education scientific 2022.
10. Жигалина О. И Великобритания на Среднем Востоке. XIX – начале XX в: Анализ внешнеполитических концепций. М. 1990. С. 78-79.
11. Barthorp, Michael (2002) [1982]. Afghan Wars and the North-West Frontier 1839–1947. London: Cassell. ISBN 0-304-36294-8. P.111-114.